

Haturini McGarvey

Iwi: Ngāi Tūhoe, Te Whakatōhea, Ngāti Whakaue, Te Whānau-ā-Apanui, Ngāti Rangī.

Ko taku ingoa ko Haturini McGarvey i whakapakekehia ahau ki tō mātau kāinga ki Te Tawa, ki te whārua o Ruātōki. I reira ka poipoia ahau e taku whānau me aku hapū karanga maha ki Te Urewera mai tērā wā ki tēnei. Pakeke mai ahau ki roto i te reo o te rahi o Ruātōki mai i ahau e pōnīnī ana, ka wehe mai i te wā kāinga ki te rapu i te oranga mātauranga ki ngā whare wānanga o Waikato, tae mai nei ki Te Whare Wānanga o Awanuiārangi. Ko ahau hoki tētahi tamaiti whakaangi i tohutohungia e aku mātua, e aku pāpara ki te kōhiwi o te maire, arā, ki te mata o te rākau hōkai.

Waihoki, ka tutuki i ahau taku tuhinga Paerua i tēnei tau tonu, ā, ko taku kaupapa ko “Ngā Haka Tū Tauā a te Māori”. Kua neke atu pea i te rua tekau tau ahau e whakaako ana i te reo me ōna tini āhuatanga ki ngā kura kaupapa, wharekura, kura auraki, kura wānanga i runga i aku marae, ki Te Whare Wānanga o Awanuiārangi. Ko te mea nui ki ahau kia pāhawa i ahau aku kauhau akoako. Kai whiua te kōrero, “E hoa, i hoki anō koe ki waenganui i tō whānau, i o hapū, i tō iwi ki te tuku i ēnā kōrero āu ki a rātou?” Ka taea e au te whakautu, “Āe.”

Koia hoki taku mahi ināianei he tuku i ngā tōngārere i kohaina mai ki ahau ki te hunga e ngākau nui ana, koi hotahota ana ki te reo, ki tōna ahurea e toitū ai te mana tūroa tūturu ki tēnei ao, ki tua haere ake nei ngā tau.

Ngā mahi toa tūtauā

Ki te tūwhera te tāwaha o te riri, kāore e titiro ki te ao mārama!

Mā te mātau ki ngā mahi tūtauā ka mātau te tangata ki te haka tūtauā. Koinei rā te whakapae o tēnei wāhanga. Arā, he aha ngā mahi o te whare tūtauā, o te para whakawai e pā ana ki te haka tūtauā? Pēhea te tohu i ngā tauira mō te para whakawai? He aha ngā mahi o roto e puta ai te tauira hei toa mau rākau, toa haka tūtauā? Ko te whakahokinga kōrero ki ēnei rārangi pātai kai ētahi kōrero whakamārama mō te whare tūtauā, mō te para whakawai rānei. Kai roto i te whare tūtauā, arā ngā mahi toa tūtauā a te Māori, te kura wawawai e mātua mārama ai te pia, te toa rānei ki tēnei mea te haka tūtauā. Mōhio ana ia pēhea te tahu i te ahi, te whakaara i te wairua haka tūtauā kai roto i a ia me te whakaweto hoki i taua ahi. Koia ka mārama ki ngā tikanga o te haka tūtauā me ōna momo, ki te wairua me te ia o te haka tūtauā, ki ōna kōrero tukuiho, ki tōna whakapapa, ki tōna tū. Inā hoki, koia te whakatinanatanga o te haka tūtauā.

Te ahunga mai o te whare wānanga

Ki te āta tirohia te kupu *wānanga*, e rua kupu ka takoto ko te *wā* me te *nanga*, e pēnei ana taku whakamāori i tēnei, ko te *wā* e nganga ai koe ki ngā kōrero o tuawhakarere. I ahu mai te whare wānanga i a Io, ko ia te matuatanga o ngā mea katoa mai i te tērā wā taka noa mai ki tēnei wā haere ake. E ai ki ngā kōrero o mua i heke mai te wānanga i a Io ki ngā Apa me ngā Poutiriao heke iho ki a Rangi rāua ko Papa, ki a rāua tamariki, Ngā Tama ā Rangi. Ko te kōrero ōhia mō Tāne i kake rā ki

ngā rangi tūhāhā ki te tiki i ngā kete o te wānanga, ko te kete tuauri, ko te kete tuatea, ko te kete aronui. Rokohanga mai a Tāne ki te whenua ka poua, ka tiria e ia ngā kete nei, ā ko te mātauranga tēnei o ngā whare wānanga o te ao onamata. E ai hoki ki tētahi kōrero ko Wharekura te whare wānanga tuatahi i tū ki te ao tūroa nei. Ko te kōrero hoki ko Rua-te-pukenga tētahi o ngā atua o ngā wānanga o mua. Ahakoa anō kai tēnā iwi anō āna ake kōrero mō te whare wānanga.

I kī mai taku pāpara ki a mātou i tā mātou wānanga mau rākau i te 1999 te tau, ko te koha mai a Rua ki a Tāne i te hangangatanga mai o te ira tangata a Hine-ahu-one ko te tere, ko te koi o te hinengaro ki te hopu i ngā kōrero o te wā ka nanga ai ki aua kōrero. Koinā te koha mai a Rua ki a tāua te tangata. Engari nā ko te wewete, tuari i te kōrero kia mātau ai koe ki taua kōrero rā, ā, ko Tāne-te-wānanga tērā, koinei hoki tētahi o ngā tino atua o te karakia me te whaikōrero i te mea ko te hopu i te kōrero ko Rua tērā, ko te wānanga me te whakatakoto whaikōrero ko Tāne.

Hoki mai ki te ao tūroa nei he nui tonu ngā whare wānanga tawhito puta noa i Aotearoa nei, ā ko ētahi kai te tū tonu, ko ētahi kua mokorea, kua ngaro ā-moa, engari ko ētahi o ngā kōrero mō ēnei whare wānanga, whare maire kai te mau tonu, ko ētahi kōrero kua mahue. E hika mā waiho tonu te whānuitanga atu o ngā kōrero mō ēnei whare wānanga kia tāria mō tēnei wā, koi pau te kaha o te uhi makaurangi waituhi i tēnei kaupapa noa iho!

He whānui, he hōhonu ngā kōrero e pā ana ki tēnei mea te whare wānanga i roto i te ao Māori. Ko te kaupapa o te whare wānanga he tuku i ngā kōrero tapu, i ngā mātauranga tūturu a ngā tohunga, a te iwi ki ngā tauira ka tohua e rātou. Kia ū, kia mau āke, āke ngā kōrero. Te kōrero a tētahi o aku pāpā ki āu, “Nā te Pākehā te ako, nā te Māori te tuku.” Koia tēnei i roto i te whare wānanga tūturu he tuku, arā, he kōrero tuku iho, he mauri tuku iho, he mana tuku iho mai anō, mai anō, mai anō. Kai roto i ngā whakairo whakawae o te whare te kupu kī, “Mate he tētēkura, ara mai he tētēkura.”

Arā, he tuku tērā i ngā taumata kōrero mai i tētahi whakatipuranga ki tētahi. E ai ki a Te Peehi (wh. 1096), ko te whare wānanga e mōhiotia ana i roto o Tūhoe he “whare maire” he “whare takiura” rānei, ki ētahi iwi whakahua ka kīa e rātou he ‘whare kura’ tēnā whare me ōna kōrero, tēnā whare me ōna tohunga, tēnā whare me ōna tapu. Ko te

whakamārama a Rewi (Rewi, 2000) mō te whare maire he kura tuku i ngā mahi mākutu-whaiwhaiā o te kete tuatea, i ngā kōrero o mua me ngā kōrero pūrākau, ko te “whare pōrukuruku” he tuku kōrero ki te tauira kotahi, ko te “whare kura” e pā ana ki ngā kōrero mō te ira tangata, ko te “whare takiura” he tuku kōrero i te pō. Ko ngā wānanga o Takitimu i whakahaerehia i te takurua mai i Paenga-whāwhā ki Mahuru, mai i te whitinga mai o Tama-nui ki tōna poutūtanga.

Tēnā whare mē ōna momo, tēnā whare me ōna momo, ko te rerekētanga nui pea o ngā whare wānanga onāianeī tērā ki ngā whare wānanga onamata ko te tapu, arā, tētahi āhuatanga o te tapu i roto i ngā whare wānanga tawhito mehe hapa koe, tō karakia rānei he tangata tonu te utu. Kua mahue noa atu ērā tūmomo tikanga i waenganui i a Ngāi Māori o te rā nei, koirā ngā kōrero a ngā koroua i tohungia i roto i ngā whare wānanga o mua pēnei i a Hamiora Pio nei o Ngāti Awa, a Tutakangahau o Ngāi Tūhoe me Tamati Ranapiri o Ngāti Raukawa, arā ki te hē, ko koe, ko tō whānau, ko tō hapū anō te papa. E ai hoki ki tētahi kupu kī o mua, “He mata rākau e taea te karo, he mata rerepuku e kore e taea te karo.” Ko te whakamārama, ki te whāwhā te tangata ahakoa tohunga, ahakoa pia i ngā karakia, i ngā kōrero, i ngā kai mārō o te whare maire, o te whare wānanga kia tika te whāwhā i te mata rākau i ngā mahi, arā ngā mea e kitea ana e te kanohi, ā, tae noa ki ngā mata rerepuku o te wā, arā kia matatū nui, kia matapopore ki ngā whakaaro huna, ki ngā whewheia e kore e kitea ana e te kanohi. Koia ka noho ohiti, ka haere whakatūpatō te tohunga i te mata o te whenua, ka haere matakite tonu ahakoa kai hea. Oti ana, he mähā te noho, he mähā te haere.

Mō te whare wānanga o mua kai kona ōna whakatūpatō, kai konā ōna tohu arā kia tika ngā mahi, te hanga o tō whare, hangaia kia tika te tū, mai roto ki waho, ehara ko te whare anake tāku e kōrero nei, engari mō te tangata whakauruuru ki roto. He aha te tauira o te whare? Ko wai ngā pou o te whare? He aha ōna karakia whakatau? He aha tōna kawa me ōna tikanga? He aha ōna kōrero whakahiwa? Ko wai mā ka āhei kia uru ki roto i te whare? He pēhea ngā momo kākahu, te noho, te tū i roto i te whare? He aha te reo tuku i roto i te whare? Anei he tauira, e pēnei ana te kōrero a te tohunga nei a Te Mātorohanga o Te Wairarapa (Whatahoro, 1912), ka tae atu ngā tāngata ki te whare wānanga ka unuhia o rātou kākahu ki waho, ka kuhu kē, ka mau i ngā

kākahu o te whare wānanga, tērā momo tikanga tērā.

I pērā anō ahau i ngā kura mau rākau, ka whakahaua ngā pia, kore hū, hai ētahi whakamatautau o te wero, he kirikau, arā, kore kaka. He pānga katoa ēnei kōrero ki te whare wānanga o nehe me te whare wānanga o te ao hou. Ko te manako nui kia tū tōtika te whare pēnei tonu i ngā rākau rangatira e tū ana i te wao tapu nui, kia tōtika te tū, kia ihonui a roto, kia pū-itaita a waho, puta noa, whanake noa. Koinei ētahi o ngā waiaro me ngā mātāpono matua e hāngai ana ki te whare maire, ā ka pā hoki ki te whare mau rākau me ōna kōrero e whai ake nei. Kia kitea e te kaupānui i tēnei tuhinga roa i te aronga o ēnei kōrero mō te hanga o te whare wānanga o mua taka mai ki te ao hou.

Te whare tūtauā, te parawhakawai rānei

Hai tīmatanga kōrero, e rua ngā huanga ingoa mō te whare wānanga mau rākau i mua taka mai ki tēnei wā: tuatahi ko te whare tūtauā, koia hoki te ingoa e mōhio whānuitia ana puta noa i Aotearoa nei; ko te ingoa tuarua ko te para whakawai, ko te kura para whakawai rānei, koinei te ingoa e heria ana i waenganui i āu, arā i taku iwi o Ngāi Tūhoe, oti rā e mōhiohia ana e ētahi atu o ngā iwi o Mātaatua puta atu hoki ki waho.

Ko te tauira o te para whakawai, o te whare tūtauā rānei i ahu mai i Te Roroku o Te Rangi, te whare o Tū-mata-uenga, ko tō Rongo whare, ko Haowhenua. Ko te riri ki tētahi whare, ko te maungarongo ki tētahi. Ka tīkina atu e ngā mātua tīpuna te tauira mai i Te Roroku ka hangaia mai e rātou o rātou whare tūtauā, para whakawai rānei. I roto i ēnei momo wānanga mau rākau ka whakangungua te pia ki ngā rākau a Tū, ki te uenga o Tū, ki ngā mahi e pā ana ki a Tū-tāwake, tae noa mai ki te haka tūtauā me ōna momo. Ko te whāinga matua ia o te para whakawai kia toa whakaihuwaka, kia toa tāngaengae te mau i ngā rākau matarua, te haka i ngā haka uenga tū māia, te pupuri i ngā taonga o te kura mau rākau, kia ū, kia mau, kia ita. Kia mau te mana motuhake ahakoa whakaekehia mai e te hoariri, te whakaariki ka tū i te tū a Tū, ka mau i te mau a Tū, ka haka i te haka a Tū. Kia eke ki te taumata o Te Roroku.

Mā te tohunga, arā, mā te ika ā-whiro e whakauka¹ i ngā pia para whakawai kia tangata whenua rā anō ngā ihomatua o ngā mahi mau

1 He āta whāngai i te pia, i te tamaiti ki ngā kai mārō o te wānanga.

rākau ki roto i te whatungākau o tēnā pia, o tēnā tauira. Whāia ko ngā whakamātautau a ngā pia he whakahorohoro rākau, arā, ka āta tākaia he pūeru ki te rākau, ka herea kia kore ai tētahi e whara, e taotū rānei, kātahi ka tātaihia te rākau ki te rākau, te pia ki te pia, kia kitea te koi o te pia ki te karo, ki te āki, ki te whakahoropū waewae, tēnā he waewae kai kapua, he waewae taumaha rānei (Best,1903). I pēnei te manu ngarahu tūtauā o Ngāti Porou me Ngāti Hine a Peta Awatere, e kī ana te kōrero e whitu tau noho te pakeke o Peta ka haria ki te ngā whare wānanga tūturu o Ngāti Porou whakahautoa ai ki te pou mata whaiariki o Tū, arā, ki te taiaha, ki ngā kōrero tapu hoki o wana mātua tīpuna. I puta ai te ihu o Peta i roto i ngā whakamātautau a ōna tohunga, ā, ka whakawhiwhia ia ki te taiaha e kīa nei ko Tūwhakairiora mō tana taru toa ki te mau rākau. Otirā, i whakawhiwhia hoki a Peta ki te patu parāoa mō tana toa kai hotahota ki te whaikōrero (Awatere, 2003).

Hai ētahi para whakawai ka tīkina ko te kōrari o te harakeke hai rākau tā whawhai kia kore e heke te toto. Arā atu ngā mahi o te para whakawai, he whātōtō, he mamau, he nonoke e ai ki a Ngāti Porou, he whiri, he kairaho, he pana ētahi atu anō o ngā whakangungu, he mekemeke mā ngā monamona o tō ringa, he motomoto, arā, mā te taha o tō ringa e meke i te hoariri. Ko tētahi mahi whakahau māia i ngā pia ko te para toetoe, arā, ko te karo i ngā tā toetoe ka ākina e ngā hoa, ā, ko te mahi he kakaro, he peke, he pare rānei. Ā rānei, e rua, e toru rākau i te wā kotahi, ka mahia rānei kotahi te waewae, kotahi rānei te ringa karo, kāore rānei.

Kua mahi katoa ahau i ēnei mahi i te taha o aku pia, tamariki mai, pakeke mai i roto i ngā tau, mō ngā mamau, he tūturi, he tū i runga i ngā pona, e rua, toru hoariri ki te pia kotahi. He nui ngā rerenga mahi o te mamau, engari ko te mea nui kia tika, kia koi, kia mataara. Ko te hoa whakaaraa i ēnei mea katoa ko te karakia me te haka, he haka anō mō te mamau, mō te karo, mō ngā wāhanga o te taiaha, patu, mā te haka e whakaū i ērā kōrero, kia tangata whenua ai, kia mau. Mā te haka hoki e whakaohoho i te hinengaro me te ngākau o te pia kia mataara ai mō ngā whakaharatau o te para whakawai. Ko tētahi mahinga nui o roto i ngā haka mau rākau he ako haere i ngā wāhanga o te tinana kikokiko, kia mārāma ai anei te aronga o ngā kuru, o ngā āki a te rākau taiaha, a te patu rānei, ā, koinei tōna otinga atu.

Anei he tauira, ko te hei kakī, te āhei rānei, te paemanu rānei kai raro iho i te korokoro, ā, koia te kōiwi e hono ana i te tārāuma, te pakihwi me te kikopuku, ana ki te ākina a reira ka whati (ahakoa tēhea taha), ka mīere katoa tērā taha o te tinana mai i te pakihwi ki te ringa. Nā reira ka āta akona ngā pia kia mātua mōhio ki ngā ingoa wāhanga o te tinana, ā, tae noa ki te mau i te rākau i ngā taha e rua, te mau kia rua ngā ringa, kia kotahi rānei ki te tūpono ka whara. He ako hoki i ngā kōrero tiaki i te taha tinana, taha hinengaro, taha wairua. Ko te taha wairua ko te ako i ngā karakia hoa rākau, mata rākau rānei, engari ko te mea nui he whakaiti, arā, kia noho te tapu o ngā mahi ki te para whakawai inā hokihoki rātou ki o rātou ake kāinga, whānau. Ko te tino kōrero, kia ihonui. Kia mōhio ngā pia i te ihonui o te whare, arā, ko te pū waenganui tēnei o te whare e wehe ai te taha Tū-mata-uenga o te whare ki te taha Rongo-marae-roa o te whare, i te ihonui o te rākau, i te ihonui o te tangata, te ihonui o te kupu, te ihonui o ngā mahi ahakoa kai hea, kia ihonui.

Kia pakari haere te toa kātahi ka whakatū rākau, arā, ko te whānuitanga pea o ngā rākau a Tū hai whakawai māna, kia taunga ai ki ērā momo taonga. Ko tētahi āhuatanga i kōrerohia e te tohunga mau rākau o Te Arawa a Irirangi Tiakiawa he āta ako ki te pānui i te hoariri, i te tangata, ki roto i ngā tohutohu mai ki āu, āe ka ako haere te toa ki te pānui i ngā momo tāngata mehemea he tāroaroa, he tangata whiroki te hanga, he pakaua, he pukunati, he tangata poto noa te hanga, ka tirohia te tū, tōna taha matua, ōna whatu, katoa. Ka pā hoki ki te haka ngārahu tūtauā ki te marae o Tū, arā, kia koi, kia tere te pānui a ngā manu taki i te tū a te matua, mehemea he ihonui te tū, kāore i te kūreureu, i te kōtiti. Pānuhia te āhua o te ope whakaeke, he aha ngā haka e tika ana kia takina e te matua? Ki te haka mai rātou he aha te haka hai whakahoki ki tā rātou? Mō āhea tīmata ai te reo kaeaea nui a te manu kura?

Ki roto i ahau ko te haka whakamutunga kai te ahikā, kia noho te mauri ki te whare, ki te hau kāinga, ahakoa pēhea kau e tuku. Puritia kia tāwhia, kia mau mō te mate tonu atu, i te mea ko te mauri me te mana o tō marae i heke mai i ngā mātua, i ngā tuaiho. Kai noho hoki ka tuku i te mana ki tētahi atu! Korekore rawa! Tū atu i te pānui i te tangata, he ako ki te āta pānui i te taiao, arā, te marae ātea, te huarahi o ngā whakaharatau, te pānui hoki i te rākau a te hoariri, te rākau rānei

a te kaimau, tae noa ki ngā tohu whakaaturanga o te wā. E maumahara tonu ana au i te matenga o tō mātou ika ā-whiro e rua wiki pea i muri mai ka hui tō mātou kura mau rākau ki te marae o tō mātou koroua, te ata o te hui i muri tonu o te whare kai e tāwhana mai ana te rēhita o te rangi, arā, he kōpere mā tōna ariātanga, tere tonu taku pānui, taku mōhio ko te koroua rā tērā, ko te ika ā-whiro.

Papa whakangungu pia

Tūturu ka heria ngā pia ki ngā wāhi uaua katoa para whakawai ai, he wae kai pakiaka, arā, ka mahia ngā mahi mau rākau ki rō ngahere whīwhiwhi ai ngā waewae i roto i ngā aka o ngā rākau o te wao nui, i roto i te ururua kia waia haere ki te tū mohoa, he wae kai tūmatakuru pea ki roto i te tara ongaonga, he wae kai kirikiri pea ki tātahi, he wae kai maunga pea, he wae kai parakipere pea! Ko te whāinga ia kia kirikawa, kia kiriuka, kia kiripitongatonga te pia ki tōna taiao ahakoa pēhea, arā, te kupu toa, “He waewae taumaha, he kiri māku.” Arā, mehemea he hauā o waewae ko te otinga atu pea ko koe hai kai mā te rau o te taiaha a te hoariri. E kī ana hoki te kōrero a tērā o aku koroua a Hohapata McGarvey, “Mai i te tapa o te rarauhe ki te tihi o te maunga, he poupou te huarahi, he mania te huarahi, he tūtū ongaonga te huarahi, he pōkai pirita te huarahi, ha tāiha te huarahi, he tāiha. Mā wai e kake i te huarahi?” Koinā hoki te wero ki ngā pia, ki ngā toa i roto i ngā aupiki, i ngā aurna o te ao o te toa. Mā wai e kake? Mā wai e pupuri i ngā kōrero manawarangi? Mā wai e whakatika te waka ka tikoki, i te waka ka tahuri? Mā wai e whakatika te iwi ka hē? Mā wai e mau ki te tū kai roto i ngā pepeha tuku iho? Mehemea he āwha mai rangi kia mau ki te tū, mehemea ko te ngau o taku² kia mau ki te tū, mehemea ko te māka o raumati e whitingia ana e ngā hīhī tū paengarau o Tamanui kia mau ki te tū, mehemea rānei e tāpokopoko ana te papa i te ua marangai kia mau ki te tū. He aha te hoa whakahiwa i te tū? Ko te haka tūtauā. E whakahuahua ana i roto i ngā haka tūtauā o koro mā, kia torokaha, kia whirikaha. Kia mārō te kakī o te kawau. Ērā tūmomo tohutohu kai roto i te haka tūtauā e takoto ana.

Ko tētahi atu āhuatanga ka mahia i roto i te para whakawai ko ngā tūmomo hōkai tūtira, tū ā matua, kōkiri tūmatua rānei. Ko ngā rārangi e rua arā te tū ā-kapa kai te mōhio whānuitia tērā, kai te mahia,

2 Te anu o taku, te ngau o taku, takurua, hōtoke.

kai te kitea whānuitia te tū ā-kapa i roto i ngā tauwhāinga kapa haka onāiana, engari ko ētahi o ngā momo tū ā ō tātou tīpuna e pā ana ki te haka tūtauā kāre pea e tino mōhiotia ana i te rā nei. Anei he tauira, ko te hei o tāhoka, te kawau mārō arā atu anō, arā atu anā ngā momo tū tauā a te toa Māori, kāre e kitea ana ināianeī. Ko te wāhi ka mōhio, ka mārāma, ka mātau te tangata ki ēnei āhuatanga ko te para whakawai, ko te whare tūtauā. Ko te kawau mārō tētahi kōkiri tūmatua i mahia e Te Hokowhitu Toa i te mārā o te riri i Te Pakanga Tuarua o Te Ao i runga i ngā tohutohu a tō ratou āpiha kaihautū matua a Arapeta Marukitepua Pitapitanuiārangi Awatere (Awatere, 2003).

Te tohu i ngā pia mō te para whakawai

Ko te tohu i te tangata kia uru ki te para whakawai i mua kai runga i ōna pūkenga, kei runga i ōna pūmanawa, kai runga rānei i ōna tātai whakapapa te āhei, te kore āhei rānei kia uru atu ki roto i ngā mahi a Tū kai tauā. He pēnei anō te tohu tauira a ngā whanaunga o Hawai ki roto i tō rātou whare tūtauā, arā, te Lua, ko te whakamārāma mā te toto Hawai, arā, te whakapapa e whakaatu āe tūturu, taketake koe nō Hawai, ka mutu mā tētahi kaumātua rā anō o reira e whakamana i te whakapapa e tīmata ai te pia i roto i te kura toatūtauā te Lua (Paglinawan, Kalauokalani, Eli & Walker, 2006).

He pēnei anō a Ngāi Māori, ki te tirohia ngā tāngata toa mau rākau onāianeī, kāore hoki e kore he mana tuku iho tērā mana toa rangatira mai i ōna mātua tīpuna, i ōna tātai whakaheke, heke rawa mai ki a ia, ki te pia. E kī ana hoki te kōrero, “He tangata akona ki te whare, tū ana ki te marae, tau ana”, ko te tikanga pea o tēnei kupu kī mā te whānau, mā te hapū e whāngai i āna tamariki kia tū tangata, kia tū māia, kia tū rangatira rātou i runga i te marae, puta ki te ao whānui, ahakoa he aha te mahi. E mōhio ana au ko ētahi o aku uri i whāngaihia ki ngā mahi mau rākau i te kāinga e o rātou koroua, kuia, pāpā, whāea rānei, ā, ko te kōrero pea i whānau mai rātou he rākau, he taiaha rānei kai te ringa e mau ana.

Kia puta ki te marae, ki te ao rānei e kitea ana te maheni me te tau o te tamaiti rā ki te mau i ngā rākau a Tū. E kī ana a Irirangi Tiakiawa, a Pita Sharples nā o rāua kuia kē rāua i ako ki te mau rākau, he ako ā-kāinga tērā, ako ki te whare. Ko tētahi mea hoki ka āta tirohia e ngā mātua ko wehea, ko tēhea rānei o ngā tamariki e kaingākaunui ana, e

koi ana ki te mau rākau, i te mea ko ētahi kāre pea i te tau ki te mau rākau, engari ko tā rātou pūkenga nui pea he mahi kai. Tirohia te whānau a Rangi rāua ko Papa he rerekē ngā pūkenga, pūmanawa me ngā taonga a tēnā, a tēnā. Kai ngā kōrero e whai ake nei te whānuitanga atu o tēnei whakaaro. Ko tēnei mea te tamaiti moe porī, arā, nā ngā uri tata, nā ngā hoa whanaunga taua tamaiti rā i ako ki te whaikōrero, ki te karakia, tae noa ki te mau rākau. I pēnei hia tētahi o a mātou koroua o Te Waimana, arā, i a ia e tai ana ka heria ia hai whakaangi, hai pia mā ngā tohunga i roto i te whare maire o Matatere, ko te āhua o te tohu i ngā pia, ka kuhu koe ki te whare, ka kōrerohia atu ko wai koe, ō mātua, tō hapū rānei, kātahi ka karanga atu tētahi o ngā tohunga, whakairo, mau rākau, whakapapa, whaikōrero, rongoā aha atu, aha atu. Ko te kōrero nui ko ngā tino pia tokoiti nei o taua whare maire i whakawhiwhia ki ngā kōrero tapu, ki ngā whakapapa, ki ngā mahi rongoā, whakairo, karakia, tae noa ki ngā mahi toa tūtauā.

I kōrerohia mai i pōrukurukutia tētahi o ngā pia, arā, he mea heria i te pō ki tētahi ana e te tohunga, he wāhi tapu tēnei. Kātahi ka whakahaeretia ngā mahi popoki karakia, karakia popoki rānei, ko te whakamārama ka noho popoki te tohunga rāua ko tana pia, kai waenganui i ōna waewae, kai te taha tonu o te tohunga te pia e noho ana, kātahi ka tīmata te tuku a te tohunga i ngā kōrero tuku iho ki a ia, mehemea ia ka warea e te moe, hai konā tonu ngaua ai tana taringa kia oho, kia mau ngā kōrero. Otirā, he ouou te tuku iho i te kupu kōrero, arā, he tāruarua, mai i te waha o te tohunga ki te taringa, ki te whatumanawa o te tauira kia tika te hopu i ngā kōrero tuku. Ko te tauira o runga ake nei i mahia i ngā tau tata o te 1920 whai atu (Wānanga Mau Rākau, kōrero ā-waha, Te Waimana, 2011).

He mana tuku iho, he mauri tuku iho

E toru ngā tauira hai whakamahuki i ēnei mea e rua o te mana tuku iho, i te mauri tuku iho mai i tētahi tohunga ki tana pia. Tuatahi, ko te tīpuna nei a Tamarau. E ai ki ngā kōrero tawhito o Tūhoe (Best, 1972) te haerehanga o Tamarau rāua ko tana tuakana a Rawaho ki te kimi i tō rāua matua a Hape-ki-tū-mātangi-o-te-rangi, he tīpuna tēnei nō ngā hapū o Te Hapuoneone me Ngāi Tūranga, i haramai i Hawaiki i runga i tōna waka a Te Rangimatoru ka tau ki Ohiwa. Ka nōhia e Hape me tana iwi a reira ka tiria te māra kūmara, ko tōna mauri i kawea mai i

Hawaiki. Nō te wehenga o Hape ka heria e ia te mauri o te kūmara, ka waiho mai ko te mātao. Haere te wā ka takahia e Rāwaho rāua ko Tamarau te nuku o te whenua mamao mai i Ohiwa, ā, tae rā anō ki Te Waipounamu, te taenga atu ki reira ka tohutohuhia e te iwi o reira kai hea tō rāua matua, ka kōrerohia kua mate, e takoto iwi ana i roto i tana whare kua tipuria e te māwhai, kua ururuatia. Rokohanga atu rāua ki roto i te whare o tō rāua matua, ka tukuna e Rawaho ngā karakia whakawātea, ko te taina a Tamarau i kuhu kē atu i te whare, ā, i reira a Hape e takoto iwi ana, kātahi ka ngaua e Tamarau te taringa o tana matua, ā, ka riro i a ia te atuata, arā, i a ia te mana rere arorangi pēnei i te matā pū nei e tiripātahi ana i te takiwā.

Ko te tauira tuarua ko Te Hau Tūtua, e ai ki tāna i tōna hīkaka ki te whai i ngā mahi a ngā tīpuna ka mau atu i a ia te ruanuku nei o Te Whānau-ā-Apanui a Tāne Tūkāki i Omarumutu, he hui i reira. Kātahi ka kōrerohia e Te Hau i tāna i manako nui ai, kātahi ka heria ia ki tētahi wāhi, ka whakahautia e te tohunga kia wetekina e Te Hau ōna tarau ka whakatakoto i tana ure ki te kapu o te ringa o te tohunga, kātahi ka tuhaina e tērā ka karakiaha, ka tohia hai pia māna, hai whakaangi.

Ko te tauira tuatoru ko taku tuakana, i a ia e tai ana i tohia tana ure pēnei i a Te Hau engari ko te kōrero tuku, te ōhākī pea mai i te tohunga ki a ia i taua wā tonu he tuku i ōna mōhiotanga mau rākau katoa ki tana pia, koia hai tohunga, hai ika ā-whiro a tōna wā, a, koia tēnei i te rā nei.

Koinei ētahi momo tohi i mahia i te ao kōhatu, taka noa mai ki waenganui me te mutunga o tērā rautau. Kai te noho huna ēnei tikanga o te ngau i te taringa, i te ngau rānei i te kōnui o te waewae o te tohunga me te ngau hoki i te paepae. He tikanga tapu kai te tokoiti e mau ana i tēnei wā. Ko te kaupapa i karakiaha ai te ure koinei te tawhito, arā, mā te kupu tonu e whakaatu i tōna hohonutanga, arā, ko ‘tawhito nuku’ ko te tara tērā a te wahine, a Papatūānuku, ko ‘tawhito rangi’ ko te ure tāne, ko Rangi tū nui tērā. E ai ki te kōrero he mea tino tapu te tawhito ki te whakaaro Māori nātemea koinei te nōhanga o te mātauranga o te tangata (Karakia Tawhito Wānanga, Te Teko, 2000). Ko ngā kōrero e pā ana ki te tawhito kai roto i ngā karakia tūturu Māori e whakahuahuatia ana.

Te tohi

E ai rā ki ngā kōrero a ngā tīpuna, ka whānau mai he tamaiti tāne ka tohia ki a Tū, ki a Rongo rānei ka heria e te tohunga ki te wai tapu. I reira i te wai whakaika ka takina e te tohunga ngā karakia tū-ora, arā, kia tū-tika, kia pakari, kia koi, kia ihomau te oranga ā-tinana, ā-hinengaro, ā-wairua o te tamaiti rā. Kātahi ka whakahokia te tamaiti rā ki tōna matua whāea, ki te whare kōhanga. E rima, e ono rā i reira kātahi ka heria anōtia te tamaiti ka tūaina e te tohunga, ka tāuwhia ki te wai tauā hei hiki i te tapu kai runga i a ia, hei whakatō hoki i te aumangea, i te manawa toa, i te ihumanea ki runga i taua tamaiti kia noho ia i raro i te maru o Tū, kia mau tika katoa i a ia ngā mahi a Tūmatauenga.

Anei ētahi tauira o tēnei momo karakia te tūā me te whakamārama kai raro iho. Te nuinga o ngā karakia pēnei kāore he whakamārama.

Korikori tama ki tūā

Ka riri ki tūā

Mau huata ki tūā

Kia niwha tama ki tūā

5. Mau patu tama ki tūā

Mau taiaha tama ki tūā...

Whakamārama

1. He wā tōna ka tipu te tamaiti rā hai toa.
2. Ka toa tū pakanga a tama.
3. Ka mau ia i te rākau huata.
4. Ko niwhaniwha katoa, arā, ka rikarika katoa ki ngā mahi a te toa.
5. Ka mau ia i te patu, i ngā momo patu katoa.
6. Ka mau ia i te taiaha.

Ko te Tūā o Tū tēnei, ka pā ki te tamaroa anake. Kia hāpai patu koe

Kia mau patu koe

Kia karo patu koe

Kia mau toa koe

5. Kia tāngaengae koe
 Kia whetē koe
 Kia ngāwari koe
 Kia whiwhia ki te pehu o Tū
 Oi whiwhia, oi rawea
10. Ka puta ki te whai ao
 Ki te ao mārama.

Whakamārama

1. Kia koi ki te whiu, ki te āki i te patu.
2. Kia koi, kia tau ki te mau i te patu me ōna karakia, ōnā kōrero, ōna mahi katoa.
3. Ko te karo, ko te kakaro rānei kia kore ai e whara, e taotū.
4. Kia toa ngā mahi katoa.
5. Ko te tāngaengae koirā te ohonga o te aumangea o te toa. Kia oho, kia tiu.
6. Kia whetē te kanohi, arā, kia mataara.
7. Ko te tikanga o tēnei rerenga nā ahakoa ka noho te toa i roto i te mura o te ahi, he ngāwari, he māmā noa iho te noho i roto i tērā āhuatanga, ka taea pea e ia te tāroi i te riri.
8. Kua kōrerotia ngā kōrero mō te peruperu, arā, pēnei anō te 'pehu', ko te uenga tēnei kia tau, kia oho, kia mata popore te toa i ngā wā katoa o te riri.
9. Kia mau te mana o Tū mō āke, āke, haere ake.
10. Koinei te manako nui kia puta te ihu i roto i ngā tātā whāinga o te riri, kia toa, kia māia.
11. Kia tau hoki te orangatonutanga nui ki runga i te toa, ki runga i tana whānau, i tōna hapū, i tōna iwi. Kia tau te māramatanga mutunga kore kia rātou katoa, haere ake.

Tēnei anō tētahi karakia ka whakamahia mō te tūā, mō te tohi hoki i ngā pia.

He tūā anō mō te tama-roa

- Tūā kai te whiwhia, tūā kai te rawea
Kia tuputupu nunui e koe
Kia tuputupu roroa e koe
Kia hōkai e koe, kia niwha e koe
5. Kia wehi e koe, kia whete e koe
Kia toa e koe, kia tupu nui e koe
Kia toa e koe, kia tere e koe
Kia horo ki te hopu ika i te ati
Tamarahi kei a koe te ika i te ati
10. Ka māmā ki uta, ka māmā ki tai
Ka māmā ki ngā tupuna
Ka māmā ki ngā ruahine
Ka māmā ki ngā taketake
Ka māmā ki te hau e tū nei
15. Kia uaua, kia toa, kia māia
Kia whetē, kia hōkai, kia tīkoro
Kia whetē ki ngā koromatua
Oi whiwhia! Oi rawea!
Tupe hinga, tupe takoto, tupe ara
20. Ka tau te ruhi, ka tau te ngēngē
Te hāmechameha o Tū
E Tū, whakaarahia!
Whano, whano, haramai te toki
Haumi e
25. Hui e
Taiki e!

Whakamārama

1. Ko te tikanga o te tūā i konei he hiki i te tapu kai runga i te tamaiti, i te pia, oti rā he whakatau i te mana hāmeheameha o Tū ki runga i te tamaiti rā.
2. Kia tipu ia hai tangata.
3. Kia tipu ia hai toa.
4. Kia rite ki te manu e hōkai ana i te rangi, e tiu ana i te wao nui. Kia niwhaniwha ki te pakanga.
5. Ka wehi, ka matakū te tangata ki a koe i runga i te whakapī me te whetē o tō kanohi me te mau i tō rākau.
6. Ka rongonuihia koe mō ngā mahi toa kai pakanga.
7. Kāore he tangata tere ake i a koe.
8. Māmā noa iho kia koe te hopu i te ika i te ati, arā, te hoariri tuatahi ka patua i te māra o te riri. He tohu pai tēnei i roto i te pakanga.
9. E he tino tangata koe, nāu i hopu i te mata ika, i te mata ngohi, i te ika i te ati.
10. Kāore koe e wehi, e māharahara rānei mēnā he tū pakanga ki uta, ki tai rānei.
11. Kāore koe e wehi, e mānukanuka rānei ki ngā mākutu o te hoariri.
12. Kai a koe te taha ki tamatāne me te taha ki tamawahine, arā, ka taea e koe te raka i te matau, te raka hoki i te mau (ruahine).
13. Kāore hoki koe e māwhērangi ki ngā taketake, arā, ki ngā mōreareatanga, ki te hoariri me āna mahi huna, mahi whakamōkihi.
14. He tangata wehi kore ki te ‘hau e tū nei’, arā, ko te hau mākutu tēnei, arā, ko ngā mahi whaiwhaiā.
15. He uaua parāoa, he toa taumata rau, he māia whakaihurangi.
16. Ko koe pea te whakakanohitanga o te hokioi manu taniwha. He toa horopū rākau.
17. Kāre e pāwerawera, e anipā rānei i waenganui i ngā toa rangatira o tōna kāinga, o te taha hoariri rānei.

18. Kia ū, kia mau, kia whita.
19. Ko te tupe he karakia tēnei hei whakamoe i ngā rākau o te riri, arā, kia tupe hinga, kia hinga te hoariri, kia tupe takoto, kia takoto iwi pea te hoariri, kia tupe ara, ara, kua ara te rau o te patu ki te hahau i te ūpoko o tama ā-hara.
20. Kua tāmōmō te kaha o te hoariri, engari anō a manu ngārahu kai te hīkaka tonu, kai te hiakai pakanga.
21. Koinei te mana whakaihiihi o Tū-mata-uenga. Kāre i tū atu.
22. Kua oho a Tū.
23. Kua whakairohia ki te whatumanawa.
24. Kia ū.
25. Kia mau.
26. Mō āke tonu atu.

Ko tō runga karakia he karakia ka tākina e au hei tohi i ngā toa ki te wai kōriri i ngā mahi a te kura para whakawai. I te ata hāpara, i mua i te pūaotanga o Tamanui ka heke atu mātou ki te wai, kōawa rānei ka tū ngā pia ki ngā tahataha, ā, ka heke atu ngā ika ā-whiro ki rō wai, kātahi ka tākina e te tohunga ngā karakia tohi tauā pēnei i te karakia o runga ake, kātahi ka tāuwhihia ngā pia ki te wai hei whakapūmau i te āhuatanga ki ngā karakia, ki ngā takutaku ki te mea ngaro. Ko te tino atua i roto i ngā momo karakia pēnei ko Tūmatauenga. Arā ngā tino āwhero e manakohia ana i te karakia nei, kia toa, kia horo, kia tere, kia whetē, kia hōkai, kia hopu i te ika i te ati.

Arā atu anō ētahi atu āhuatanga e kōrerohia ana i tēnei karakia tūā, arā, kia manawa pōhatu te māia ahakoa ngā wheiwheia, ahakoa te tokomaha pea o te hoariri, ko ia pea, ko te toa te apahau, arā, te whakatinanatanga tonu o Tūmatauenga. E kī āna tētahi tohunga rongonui o te ao Māori a Reg Wharekura koinei te tārehutanga o te tangata ki tētahi mea, arā, kia kotahi rāua, kia kotahi te mahi a te toa me te atua, ka whakaohongia i roto i a ia. Koia ko te toa te apahau o Tū, arā he whaka-te-Tū-mata-uenga i a ia anō. E mea ana a Te Tairangi (Reg), ka taea anō hoki e te tangata te tārehu i a ia ki te rākau, ki te kōhatu, ahakoa he aha te mea o te taiao. Ki tāna ko te tārehu he whakatau i te whakapapa Māori heke mai i te ao o wharawhara, arā, nō te wherereitanga mai o te ao. Koia ka taea e te tangata te whakaoho

mai i ngā kura huna kai roto i ōna toto, i tōna whakapapa, i heke iho i te rangi, i tipu ake i te whenua (*Waka Huia*, 2014).

Waikoa, koinei hoki te āhuatanga ki te kaiwero ka whaka-te-manu i a ia ka puta atu ana ki waho ki te wero, anō he tīrairaka pāreherehe, ā, rānei he tieke waewae tīkapekape, he kāhu matanui tū hokahoka, he kuaka mārangaranga nanahu papateretere rānei e pīkarikari ana, e whakamīreirei ana i te marae ātea a Tū. Koinei te tārehutanga he tiki atu, he whakaohooho i ngā atua, i ngā tipua, i ngā wheinga, i ngā manu, i ngā kīrehe mohoa o tō tīpuna whenua, o tō papa kāinga, o tō taiao. Kai roto i te whakapapa, kai roto i ngā pepeha, kai ngā tīpuna whare hoki e iri ana, e tuhi ana, e rapa ana. Koinā rā te aronga matua ia o te para whakawai, o te whare tūtauā rānei he whakaohooho i ngā taonga whakahirahira o te wānanga o Tūmataunga.

Kāhui Kōrero

- Awatere, A. (2003). *Awatere: A soldier's story* (H. Awatere, Ed.). Wellington, Huia.
- Bagnall, A., & Peterson, G. (1948). *William Colenso*. Wellington: A.H. & A.W. Reed.
- Battiste, M., & Henderson, J. Y. (2003). *Protecting indigenous knowledge and heritage*. Saskatoon, Canada: Purich.
- Belich, J. (1986). *The New Zealand wars and the Victorian interpretation of racial conflict*. Auckland: Auckland University Press.
- Benton, R. (1972). *Should bilingual education be fostered in New Zealand?* Wellington: NZCER.
- Benton, R. (1978). *Results of the sociolinguistic survey of language use in Māori households*. Wellington: NZCER.
- Benton, R. (1979). *The Māori language in the 1970s*. Wellington, New Zealand: NZCER.
- Benton, R. (1984). Bilingual education and the survival of the Māori language. *Journal of the Polynesian Society*, 93(2), 247–266.
- Best, Elsdon. (1903) Notes on the art of war, as conducted by the Maori of New Zealand, with accounts of various customs, rites, superstitions, &c., pertaining to war, as practised and believed in by the ancient Maori. *Journal of the Polynesian Society*, 12(3), 145–165.
- Best, E. (1972). *Tūhoe: The children of the mist*. Wellington: A.H. & A.W. Reed.

- Ngata, A. T., & Jones, P. T. H. (1990). *Ngā mōteatea* (Vol. 1). Auckland: Polynesian Society.
- Paglinawan, R., Kalauokalani, M., Eli, M., & Walker, J. (2006). *Lua: Art of the Hawaiian warrior*. Honolulu: Bishop Museum Press.
- Rewi, P. (2005). *Te ao o te whaikōrero*. Unpublished doctoral thesis, University of Otago, Dunedin.
- Waka Huia. (2014). *Waka Huia profiles Reg Wharekura*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=0LOu8Wenqik>
- Whatahoro, H. T. (1912). *Te Kauwae-runga* (Part 1). Polynesian Society: Thomas Avery.